

بهار بی خزان

کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار مهدوی علامه بهاری رحمته‌الله علیه

احمد رنجبری حیدر باغی*

پیش از پرداختن به نگاشته‌های آیت‌الله محمدباقر بهاری رحمته‌الله علیه آشنایی اجمالی با زندگی و احوالات این عالم بزرگوار ضروری به نظر می‌رسد.

تولد و کودکی

محمدباقر بن محمدکافی بن محمدیوسف، معروف به محمدباقر بهاری در روز آخر ذی‌حجه سال 1277 قمری^۱ در روستای بهار همدان به دنیا آمد. وی در کودکی به علت ناتوانی در فراگیری از مکتب اخراج می‌شود^۲ اما تقدیر چنان بود که ایشان بعدها جزو علمای بزرگ همدان شود. خاندان مرحوم بهاری از علمای دین بودند؛ جدش فقیهی عالم به شمار می‌آمد،^۳ چنان‌که برادرش محمدرضا از فحول علمای نجف بود.^۴

تحصیلات

محمدباقر تحصیلات ابتدایی خود را نزد پدر و برخی دیگر از علمای بهار فراگرفت. سپس به همدان آمد و در مدرسه آخوند ملاحسین قلی همدانی نزد محمداسماعیل همدانی به فراگیری علم پرداخت.^۵ سپس در بروجرد نزد شیخ محمود طباطبایی به دانش‌اندوزی پرداخت و در حالی که بیست سال داشت، سطوح عالی علوم حوزوی را به اتمام رساند.^۶ وی در سال 1297 قمری به نجف هجرت کرد و در آن‌جا رحل اقامت افکند و از محضر بزرگان بهره‌ها برد^۷ و پس از بیست سال تلاش علمی و اندوخته‌های بی‌کران و رسیدن به درجه اجتهاد و اخذ اجازات، در سال 1316 قمری به زادگاه خویش بازگشت.^۸ برخی از اساتید و مشایخ وی در نجف از این قرارند: آخوند خراسانی، ملاحسین قلی همدانی، شیخ حسن مامقانی، علامه نوری، میرزا حبیب رشتی، ملالطف‌الله مازندرانی،^۹ شیخ محمدحسین کاظمی، سید محمدحسن شیرازی، ملامحمد ایروانی، ملامحمد شریبانی،^{۱۰} شیخ محمد طه نجف^{۱۱} و ... .

فعالیت‌های تبلیغی، تصنیفی و سیاسی

آیت‌الله بهاری بعد از آن که به وطن بازگشت، مورد استقبال مردم قرار گرفت و از همان روزها پیوسته به تبلیغ و ارشاد مردم و نیز تصنیف آثار ارزشمند و خدمت به دین الهی پرداخت.^{۱۲} پس از درگذشت حاج سید عبدالمجید گروسی (از مجتهدان میرز همدان، درگذشته 1318 قمری) مرحوم بهاری به خواهش اهالی شهر تصدی مناصب دینی، امامت مسجد جامع و تولیت موقوفات آن را به عهده گرفت و در کنار آن به کشاورزی اشتغال داشت.^{۱۳}

علامه بهاری از علمای کثیرالتألیف هستند و آثار مهم و ارزشمندی به یادگار نهاده‌اند. بهاری بیش‌تر اوقات خود را به تدریس و تألیف می‌گذراند. از او نزدیک شصت کتاب و رساله در موضوعاتی چون فقه، اصول، حدیث، رجال و کلام به فارسی و عربی به جای مانده است. مرحوم بهاری کتاب‌خانه شخصی بزرگی داشت که شامل نسخه‌های نفیس بود. ایشان علاوه بر تألیف، کتب مورد نیاز خود را استنساخ می‌کردند. بیش‌تر نسخه‌های خطی کتاب‌خانه علامه بهاری در بخش مخطوطات کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی^{علیه السلام} نگهداری می‌شود.

آیت‌الله بهاری به عنوان یک روحانی انقلابی در نهضت مشروطه در همدان سهم بسزایی داشت و به نفع مشروطه دست به فعالیت‌هایی زد که نتیجه آن برپایی جنبش‌هایی در این باره بود. وی از مشروطه حمایت می‌کرد و *ایضاح الخطاء* را در همین راستا تألیف کرد. به نظر ایشان بین مشروعه و مشروطه هیچ تعارضی وجود نداشت.^{۱۴}

وفات

شمع وجود علامه بهاری پس از پنج دهه مجاهدت علمی و اخلاقی در ماه شعبان سال 1333 قمری در همدان خاموش گردید و در همان‌جا به خاک سپرده شد.^{۱۵}

آثار غیرمهدوی

آثار غیر مهدوی ایشان عبارتند از: *آیه کن فیکون، اصول دین، اعلان الدعوة* (تکمله *دعوة الحسينیه*، در استحباب گریه برای امام حسین از طریق اهل سنت)، *ایضاح الخطاء*^{۱۶} (در ذم و رد استبداد و دفاع از مشروطه)، *بدر الامة فی جفر الائمة* (رساله در جفر)، *البیان فی حقیقة الایمان*، *تذیل الطلع النضید* (رد بر ابن حجر در لعن یزید)، *ترجمه عثمان بن عیسی الرواسی*، *تسدید*

المكارم و تفضیح الظالم (در بیان تحریفاتی که در نسخه چاپی مکارم الاخلاق طبرسی صورت گرفته)، التفضیل فی معنی التفضیل، التقليد و احكامه، تكلیف الكفار بالفروع، التنیبه علی بعض ما فعل بالكتب (بیان برخی از تحریفاتی که در کتب چاپ مصر روی داده است)، تنزیه المشاهد من دخول الأبعاد، الجمع بین الفاطمیین، الدرّة الغروية و التحفة الحسینیة، دین المقتول، الرد علی اظهار الحق، الرد علی النصاری، رسالة فی تزویج الصغیرة فی المدة القلیلة، روح الجوامع (در رجال)، السلاح الحازم لدفع الظالم (ردّ بر ابن حجر در منع مثالب معاویه)، السّؤال و الجواب (جواب سؤالات یک نصرانی از مؤلف)، شرح الآیات (پاسخ اشکالاتی که یک نصرانی بر قرآن کریم وارد دانسته)، شرح قطر الندی، رسالة فی الصحیح و الأعم، کتاب الصوم، الطلع النضید فی ابطال المنع عن لعن یزید (ردّ بر ابن حجر)، رسالة فی العدالة، العصمة و دفع الوسمة (ردّ بر انکار عصمت ائمه)، کتاب عمّار (در احوالات عمّار)، الفوائد الاصولیة، المجاهدات، مستدرک الدرّة الغروية و التحفة الحسینیة، مطلع الشمسین فی فضائل حمزة سید الشهداء و جعفر ذی الجناحین، المعراج (در معراج جسمانی و روحانی)، مفارقة الاجزاء للقبول (رسالة فی)، مقدمه مناقب خوارزمی، نثار اللباب فی تقبیل التراب (در بیان استحباب عتبه بوسی مشاهد مشرفه)، الوجیزة (در ویژگی‌های مناقب خوارزمی)، وفاة النبی، ولد الزناء و احكامه (رسالة فی).^{۱۷}

آثار مهدوی

در این بخش به کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار مهدوی مرحوم بهاری می‌پردازیم. گفتنی است همه نسخه معرفی شده، در کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی رحمته الله علیه نگه‌داری می‌شود. علامه بهاری از پیش‌گامان و صاحب‌نظران عرصه مهدویت است که در حدود 19 اثر مهدوی از خود بر جای گذاشته است که در ادامه مقاله به 15 مورد از آن دست می‌یازیم.

إضاءة النور في الامام المستور (عربی)

گویا فردی از مخالفان امامیه پس از اقرار به وجود مبارک حضرت مهدی علیه السلام سمت آن بزرگوار به عنوان امام دوازدهم شیعیان را انکار نموده است و آن حضرت را از نسل امام حسن مجتبی علیه السلام دانسته است. مؤلف گران قدر در این رساله از طریق اهل سنت به این شبهات پاسخ داده است.^{۱۸}

آغاز: الحمد لله رب العالمین... والقانی امواج المحن الی مسقط راسی بهمدان و رزقت فیه زیارة الوالد و الاقارب و الاخوان.

انجام: وله علیه السلام فی کل زمان من یجدد ذکره من استباه السائل و الله یتم نوره فلنکتف بذلک و فیه غنی لمن جانب العصبية و الهوی.

نسخه‌ها

شماره نسخه: 12346/1، نسخ، اوائل شعبان 1317 قمری، روستای بهار همدان، 42 برگ
«1 - 42» رساله اول مجموعه، 16 سطر، حاشیه‌نویسی دارد و در آغاز و انجام اشعاری به عربی دیده می‌شود.^{۱۹}

ایضاح المرام فی امر الامام علیه السلام (عربی)

مؤلف می‌گوید: بعد از تألیف کتاب *قامعه اللجاج و دافعة الحجاج* شرح صدری بر من حاصل گشت که درباره حکمت *عدم تعیین زمان ظهور* نکاتی را بیان کنم.^{۲۰}

آغاز: الحمد لله رب العالمین... لما ذكرت فی قامعة اللجاج اختفاء وقت ظهور ابن الحسین صاحب العصر و الزمان عجل الله فرجه.

انجام: قال الثانی عشر الذی یصلی خلفه عیسی بن مریم علیه السلام عند سنة یسن و القرآن الحکیم و السند فیه من العیاش الی السراج مجاهیل و کذا ابو لیبید فلاحظ.

نسخه‌ها

شماره نسخه: 12346/2، نسخ، روز شنبه 15 ذی‌القعدة 1313 قمری، روستای بهار همدان، 41 برگ «61 - 100»، رساله دوم مجموعه، سطور مختلف «16 - 17»، حاشیه‌نویسی دارد.^{۲۱}

أبهى الدرر فى تكملة عقد الدرر فى أخبار الإمام المنتظر (عربى)

علامه بهارى رحمته الله در مقدمه این اثر چنین می‌نگارد: وقتی کتاب *عقد الدرر فى أخبار الإمام المنتظر* (از ابوبدر یوسف بن یحیی سامی شافعی، درگذشته 685 قمری) را استنساخ می‌کردم دریافتم که اثر مذکور جامع است، مگر آن که در آن کتاب اشاره نشده که حضرت مهدی رحمته الله امام دوازدهم شیعیان دوازده امامی است. لذا تصمیم گرفتم احادیثی در این موضوع از اهل سنت به آن بیفزایم. این کتاب در چهار باب سامان یافته و در شب هفتم شوال 1309 قمری در نجف اشرف به اتمام رسیده است.^{۲۲}

آغاز: الحمد لله رب العالمین... اما بعد فيقول العبد الفاتر... أنى لَمَا كتبت نسخة كتاب *عقد الدرر*.
انجام: و قلة تأملهم مروياتهم و شبه ذلك فليكن هذا آخر ما نسوقه من الكلام فى هذه الرسالة.

نسخه‌ها

1. شماره نسخه: 121324/4، نسخ، 7 شوال 1309 قمری، نجف اشرف، 15 برگ «47 - 61»، رساله چهارم مجموعه، 19 سطر، حاشیه‌نویسی دارد با نشان «منه».^{۲۳}
2. شماره نسخه: 12325/2، نسخ، 7 شوال 1309 قمری، نجف اشرف، 20 برگ «54 - 73»، رساله دوم مجموعه، 19 سطر، حاشیه‌نویسی دارد و در حاشیه تصحیح شده است.^{۲۴}

بسط النور فى الامام المستور = ترجمة النور فى الامام المستور (فارسی)

این کتاب ترجمه *النور فى الامام المستور* است که در جای خود معرفی خواهد شد.^{۲۵}
آغاز: الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام على محمد و آله الطاهرين... بعد چنین گوید خاک پای اهل ایمان.
انجام: تا حال او از فرمان رسول خدا، در علم و نحو او، واضح شود و الحمد لله على التوفيق للاتمام و كان فى مجالس آخرها عصر الاربعاء ثانى محرم الحرام سنة 1318 فى منزل الاخ فى الله ملا محمد تقى.

نسخه‌ها

1. شماره نسخه: 12364، نسخ، 13 محرم 1318 قمری، همدان، 114 برگ، 23 سطر، گویا مؤلف نسخه را در مدّت یازده روز از مسوّد به مبیضه منتقل نموده است. حواشی اندک دارد. در پایان

به تاریخ و محل چاپ کتب اهل سنت که در متن مورد استفاده قرار گرفته طی فهرستی اشاره کرده است.^{۲۶}

2. شماره نسخه: 12365، شکسته‌نستعلیق، چهارشنبه 2 محرم 1318 قمری، 103 برگ، سطور مختلف «14 - 23».^{۲۷}

جابلقا و جابلسا (جابر سا و جابلقا) (عربی)

رساله‌ای است در خصوص کلمات و روایاتی که در مورد جابلقا و جابلسا یا جابرسا^{۲۸}. این کتاب در شب 10 شوال 1321 قمری به پایان رسیده است.^{۲۹}
آغاز: الحمد لله رب العالمین... و بعد فیقول العاصی... هذه کلمات و روایات عن ارباب الدلالات تتعلق بمدینتی.

انجام: ثم الذی نقلهم من هذه الارض قادر ان يعيدهم اذا اراد فلیکن آخر ما نودعه فی تلك الرسالة حامداً مصلياً مسلماً مستغفراً.

نسخه‌ها

1. شماره نسخه: 12288، شکسته‌نستعلیق، 10 شوال 1321 قمری، 38 برگ، سطور مختلف «19 - 21»، در حاشیه از سوی مؤلف تصحیح گردیده و برخی نسخه بدل‌ها با نشان «خ ل» در حواشی آمده است. هم‌چنین قلم‌خوردگی‌های فراوان در متن و حاشیه مشاهده می‌شود.^{۳۰}
2. شماره نسخه: 12303/3، نسخ و شکسته‌نستعلیق، شب 10 شوال 1321 قمری، 46 برگ «107 - 152»، رساله سوم مجموعه، سطور مختلف «17 - 19»، حاشیه‌نویسی دارد و با نشان «منه» در حاشیه تصحیح شده است.^{۳۱}

ذیل کتاب العلائم لاهتداء الهوائم = تکملة کتاب العلائم (عربی)

مؤلف می‌گوید: وقتی کتاب العلائم را می‌نوشتیم عقد الدرر فی أخبار الإمام المنتظر (از ابویوسف بن یحیی سامی شافعی، درگذشته 685) نزد من نبود و بعد از تألیف کتاب العلائم به دستم رسید و احادیث مناسبی از آن استخراج کردم و به کتاب العلائم اضافه کردم.^{۳۲}

آغاز: الحمد لله رب العالمین... و بعد یقول العبد العاصی... لم یکن حضرنی وقت تألیفی کتاب

العلائم.

انجام: ولا بأس بان یکون «خِتامُهُ مِسْکٌ وَفِي ذَلِكَ فَلَيْتَنَافَسُ الْمُتَنَافِسُونَ» فنقول.

نسخه‌ها

شماره نسخه: 12303/2، نسخ، اوئل سده 14 قمری، 11 برگ «97 - 107»، رساله دوم مجموعه، سطور مختلف «19 - 21»، در حاشیه تصحیح شده است. تملک محمدرضا فرزند محمدجعفر بهاری برادر مؤلف به سال 1328 قمری در برگ آغازین به چشم می‌خورد.^{۳۳}

ذیل کتاب النور فی الامام المستور علیه السلام (عربی)

مؤلف پس از نگارش کتاب *النور فی الامام المستور* مورد نقد واقع می‌شود و این کتاب را در پاسخ آن ایرادها می‌نگارد. این کتاب در یک مقدمه و چند مقاله در دوم ماه صفر 1316 قمری تألیف شده است.^{۳۴}

آغاز: الحمد لله رب العالمین... و بعد فیقول الراجی... لما عثرت علی بعض کلمات علی الاحادیث. انجام: فلاحظ ذلك بیعن (کذا) البصیرة فلیکن هذا آخر ما نملیه فی هذه الرسالة ففیه کفایة والحمد لله اولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً علی نعمه و آلائه و الصلاة علی نبیه محمد و آله.

نسخه‌ها

1. شماره نسخه: 12278/2، نسخ (دو گونه)، 11 رجب 1321 قمری، همدان، 68 برگ «154 - 222»، رساله دوم مجموعه، 19 سطر، در حاشیه از سوی مؤلف تصحیح گردیده و نشان بلاغ دارد. تعلیقات و حواشی اندکی با عنوان «منه» از مؤلف دیده می‌شود. همچنین برخی از عناوین با لاجورد در حاشیه ثبت شده است.^{۳۵}

2. شماره نسخه: 12313/2، شکسته‌نستعلیق، 1 رجب 1321 قمری، همدان، 52 برگ «148 - 199»، رساله دوم مجموعه، سطور مختلف «21 - 22»، حاشیه‌نویسی دارد و در متن و حاشیه تصحیح شده است.^{۳۶}

3. شماره نسخه: 12306/1، نسخ، 14 شعبان 1321 قمری، همدان، 68 برگ «1 - 68»، رساله اول مجموعه، سطور مختلف «20 - 21»، حاشیه‌نویسی دارد و در حاشیه تصحیح شده است.^{۳۷}

عصمة الإمام المهدي علیه السلام = الاحادیث (عربی)

رساله‌ای است کوتاه در نقد و بررسی مطالبی که در مورد عصمت امام زمان علیه السلام در کتاب *دراسات اللیب فی الاسوة الحیب* (نگاشته محمد معین بن محمد امین السندی) آمده. همچنین

در این رساله مطالبی از عرفای بزرگ هم چون محی‌الدین ابن عربی و... درباره مهدی موعود مطرح و مورد بحث قرار گرفته است.^{۳۸}

آغاز: بسمه تعالی و حمده و عن العلامة محمد معین بن محمد امین السندی فی کتاب *دراسات اللیب فی الاسوة الحیب*.

انجام: و انضم الی ذلك ضعيف و لما یروی من ورعه و تقواه فلا مانع من قبوله انتهى.

نسخه‌ها

1. شماره نسخه: 1227/3، نسخ، 1321 قمری، همدان، 9 برگ «223 - 231»، رساله سوم مجموعه، 19 سطر، در حاشیه از سوی مؤلف تصحیح شده و علامت «بلغ» دارد.^{۳۹}
2. شماره نسخه: 12306/2، شکسته‌نستعلیق، اوایل سده 14 قمری (به قرینه رساله قبلی)، 10 برگ «68 - 77»، رساله دوم مجموعه، سطور مختلف «18 - 19»، حاشیه‌نویسی دارد و در حاشیه تصحیح شده است.^{۴۰}

العلائم لاهتداء الهوائم (عربی)

رساله‌ای مفصل در علایم ظهور امام زمان با استفاده از آیات و روایات. این کتاب در اواخر ذی‌قعدة سال 1318 قمری در همدان نگاشته شده است.^{۴۱}

آغاز: الحمد لله رب العالمین... و بعد فیقول العبد العاصی... هذا کتاب... دعانی الی وضعه ان کان خرج منی.

انجام: فذلك الفضائل یكون من الفرج و اعظم الفرج و هو واضح و لیکن هذا آخر ما نمليه فی هذه الرسالة.

نسخه‌ها

1. شماره نسخه: 12303/1، نسخ، 20 ذیحجه 1318 قمری، 96 برگ «1 - 96»، رساله اول مجموعه، 18 سطر، با نشان «منه» حاشیه‌نویسی دارد و در حاشیه تصحیح شده و در مجالس بسیاری که آخرین آن 26 شوال 1319 قمری بوده از سوی مؤلف در همدان مقابله شده است.^{۴۲}
2. شماره نسخه: 12344، نسخ، 20 ذیحجه 1318 قمری، همدان، منزل کربلایی صادق، 77 برگ، سطور مختلف «21 - 22»، اندکی حاشیه‌نویسی دارد و در حاشیه تصحیح شده است.^{۴۳}

علائم الظهور = شرح احادیث علائم الظهور (فارسی)

بخشی علمی پیرامون احادیث گوناگون درباره نشانه‌های ظهور که در چهار فصل به شرح ذیل سامان یافته است:

فصل اول: در روایات داله بر ظهور در زمان بنی‌عباس؛

فصل دوم: در بعض وقایع ما قبل ظهور؛

فصل سوم: در ندهایی که در وقت ظهور انجام می‌گیرد؛

فصل چهارم: در وقایع غریبه آن زمان (ظهور).^{۴۴}

آغاز: الحمد لله رب العالمین... و بعد چنین گوید محمدباقر... به واسطه شیوع اراجیف در میان عوام، ترجمه و بیان جمله از احادیث علائم ظهور.

انجام: در اول پاییز است که خرما را نچیده، باران فاسد می‌سازد او را؛ پس رمضان صیحه آخر پاییز یا اول زمستان خواهد بود.

نسخه‌ها

1. شماره نسخه: 12351/1 شکسته‌نستعلیق، اوایل سده 14 قمری، 55 برگ «؟ - ؟؟»، 17 سطر، در حاشیه توضیحاتی از سوی مؤلف آمده است.^{۴۵}
2. شماره نسخه: 12350/1، شکسته‌نستعلیق، اوایل سده 14 قمری (به قرینه رساله دوم)، 50 برگ «1 - 50»، 16 سطر، حاشیه‌نویسی شده و در حاشیه تصحیح شده است.^{۴۶}

قامعة اللجاج و دافعة الحجاج (عربی)

مؤلف در مقدمه کتاب چنین می‌نگارد: برخی از ابنای زمان بلکه طلاب اقدام به تعیین زمان ظهور حضرت مهدی عج می‌نمایند در حالی که هیچ سند محکمی در دست ندارند. آن‌گاه مؤلف درصدد تصحیح اعتقاد مردم برآمده مطالب کتاب را در پیش می‌گیرد.^{۴۷}

آغاز: الحمد لله رب العالمین... و بعد فیقول تراب طلاب العلوم الدینیة و خدمة الاخبار و الاثار النبویة المرویة فی الامور الشرعیة انار الله برهانهم.

انجام: بما يحتاج الیه او لیس علیه من مزید فلنکتف بذلك حامداً مصلياً مسلماً مستغفراً واجباً^{۴۸} من الله الثواب فی الماب.

نسخه‌ها

شماره نسخه: 12346/2، نسخ، 28 شوال 1317 قمری، روستای بهار همدان، 16 برگ «45 - 60»، سطور مختلف «15 - 19».^{۴۹}

کتاب النور فی الامام المستور (عربی)

مؤلف درباره این اثر خود چنین می‌نگارد: چون تألیف کتاب *ابهی الدرر فی تکملة عقد الدرر فی اخبار الامام المنتظر* را به پایان بردم، دیدم که آن کتاب مختصر بوده، فقط شامل احادیث اهل سنت در اثبات وجود امام زمان و حالات آن حضرت است لذا تصمیم به نگارش کتاب حاضر گرفتم.

این کتاب در شب دوم صفر المظفر 1316 قمری در نجف اشرف نگارش شده است. مطالب کتاب از قرار ذیل است:

مقدمه: احتیاج به وجود کسی که قیام به امر دین کند؛

باب اول: اخبار دالّه بر وجود امام؛

باب دوم: ترس از گمراهی این امت؛

باب سوم: تمسک به قرآن و اهل بیت؛

باب چهارم: تعیین اهل بیت؛

باب پنجم: امامان شیعه دوازده نفرند؛

باب ششم: اخباری که دلالت می‌کنند امامان، دوازده نفرند؛

باب هفتم: مطالب دیگر درباره امامان دوازده‌گانه شیعه.^{۵۰}

مؤلف خود بر این کتاب یک ذیل و یک ترجمه نگاشته است که در جای خود به معرفی آنها خواهیم پرداخت.

آغاز: الحمد لله رب العالمین... و بعد فیقول العبد الفاتر... انّی کنت کتبت کتابی *ابهی الدرر فی*

تکملة عقد الدرر فی اخبار الامام المنتظر علیه السلام.

انجام: فلیکن هذا آخر مانملیه فی و لم نعط الکلام فی الابواب و غیرها حقّه روماً للاختصار.

نسخه‌ها

1. شماره نسخه: 12278/1، نسخ (دوگانه)، 2 صفر المظفر 1316 قمری، 153 برگ «1 - 153»، رساله اول مجموعه، 19 سطر، در حاشیه از سوی مؤلف تصحیح شده و نسخه بدل‌ها با عبارت «خ ل» در حواشی آمده، هم‌چنین حواشی و تعلیقات اندکی با عنوان «منه» از مؤلف نیز دیده می‌شود.^{۵۱}
2. شماره نسخه: 12313/1، شکسته‌نستعلیق، شب 11 محرم 1316 قمری، نجف اشرف، 128 برگ «11 - 138»، رساله اول مجموعه، سطور مختلف «18 - 20»، حاشیه‌نویسی دارد و در حاشیه تصحیح شده است.^{۵۲}
3. کتاب‌خانه آستانه مقدسه حضرت معصومه علیها السلام، شماره نسخه: 899. این نسخه به خط مؤلف محترم است و در مقدمه آن تقریظی به خط آیت‌الله سیدحسن صدر دیده می‌شود.^{۵۳}

مقارنات ظهور الحجة (عج) (فارسی)

رساله‌ای است مختصر در دفع برخی شبهات و ردّ بعضی از روایاتی که درباره امام زمان علیه السلام جعل شده است. این کتاب در ماه صفر 1332 به پایان رسیده است.^{۵۴}

آغاز: الحمد لله رب العالمین... و بعد بر کافه اهل ایمان مخفی نماند چند فرقه‌ای از اهل ضلال برای گمراه نمودن نادان‌ها.

انجام: و بر آن‌ها لازم است که به رساله اصول دین ما و امثال آن مراجعه نموده عقاید محکم نمایند.

نسخه‌ها

- شماره نسخه: 12339/4، شکسته‌نستعلیق، صفر 1332 قمری، 8 برگ «97 - 104»، رساله چهارم مجموعه، سطور مختلف «13 - 15».^{۵۵}

الوجيزة فی الغيبة الحجة علیه السلام (عربی)

رساله‌ای مختصر درباره غیبت امام زمان علیه السلام با استفاده از آیات و روایات. این کتاب یک مقدمه و نه امر دارد و در شب جمعه 8 شوال 1326 قمری در همدان به انجام رسیده است.^{۵۶}

آغاز: نحمدک اللهم یا باری النسم و خالق اللوح و القلم الذی «عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ».^{۵۷}

انجام: و لیکن هذا آخر ما نملیه فی تلك الوجيزة فی الغيبة جعلها الله تعالی ذخيرة للمعاد.

نسخه‌ها

1. شماره نسخه: 12350/2، شکسته‌نستعلیق، شب جمعه 18^{هـ} ماه شوال 1326 قمری، همدان، تعداد برگ: 27 برگ «51 - 77»، رساله دوم مجموعه، سطور مختلف «14 - 15»، حاشیه‌نویسی دارد و در متن و حاشیه تصحیح شده و مطلبی درباره چند تن از سال‌خوردگان در برگ آغازین آمده است.^{۵۹}
2. شماره نسخه: 12351/2، شکسته‌نستعلیق، شب جمعه 18 ماه شوال 1326 قمری، همدان، 36 برگ «56 - 91»، رساله دوم مجموعه، 14 سطر، اندکی حاشیه‌نویسی دارد.^{۶۰}

الوجيزة في علامات الظهور = تفسير آية و قضينا إلى بني إسرائيل (عربی)

رساله‌ای مختصر با موضوع علامات ظهور که در حقیقت تفسیر آیه چهارم سوره اسراء: «وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ» است. مؤلف در این رساله، احادیث مربوط به علایم ظهور امام زمان علیه السلام را از تفاسیر و کتاب‌های روایی با عنوان «قوله تعالی، اقول» جمع‌آوری نموده است.^{۶۱}

آغاز: الحمد لله رب العالمین... و بعد فهذه وجيزة امليتها تذكرة و تبصرة فاقول من العلامات و الامارات.

انجام: فليكن هذا آخر ما نملیه في هذه الرسالة... حامداً مصلياً مسلماً مستغفراً سائلاً... بمحمدٍ و آله صلوات الله عليه اجمعين.

نسخه‌ها

1. 12283، نستعلیق، ربیع الاول 1329 قمری، 31 برگ، 14 سطر، در حاشیه از سوی مؤلف تصحیح گردیده و تعلیقات و حواشی اندکی با عنوان «منه» از وی و یک حاشیه گویا به خط مرحوم آیت‌الله شیخ محمد حسین بهاری فرزند مؤلف در پشت برگ 8 آمده است. در انجام 2 برگ (31 - 32) احادیث و فواید دیده می‌شود که در تاریخ 1329 قمری نگاشته شده است.^{۶۲}
2. شماره نسخه: 12284، نستعلیق، ربیع الاول 1329 قمری، 18 برگ، 18 سطر، در حاشیه از سوی مؤلف حواشی بسیاری با قلم‌خوردگی در برخی عبارات وجود دارد. از برگ 18 - 20 فواید گوناگون روایی و... به چشم می‌خورد. در انجام تاریخ 1321 قمری دیده می‌شود که دست برده شده و تاریخ 1329 قمری صحیح است.^{۶۳}

چند نکته

1. از بررسی منابع چنین به دست می‌آید که علامه بهاری چندین اثر مهدوی دیگر نیز بدین شرح دارد: *بعث الأموات قبل ظهور الحجّة*،^{۶۴} *جواب منکر وجود صاحب الزمان*،^{۶۵} *الردّ علی قصیة البغداية*،^{۶۶} *الردّ علی منکر صاحب الزمان فی هذه الزمان*.^{۶۷}
2. با توجه به عدم وجود معلومات، نمی‌توان قضاوت کرد که آیا اثر دوم همان اثر چهارم است یا نه؟
3. تا کنون در فهرس موجود به نسخه یا نسخه‌هایی از چهار کتاب فوق برنخورده‌ایم. آقابزرگ در *تقیاء البشر* گفته است پنج عنوان از تألیفات بهاری در سال 1369 قمری توسط فرزندش به کتاب‌خانه مدرسه کاظمیه در نجف اشرف وقف شده است.^{۶۸} هم‌چنین آقابزرگ آورده: علامه بهاری برخی از کتب خود را به برادرش محمدرضا، هبه کرده است.^{۶۹} امیدواریم این چهار اثر مهدوی جزو این نسخ موقوفه و موهوبه باشد.
4. هم‌نامی اتفاقی علامه بهاری و پدرش با شیخ محمدباقر بن محمدجعفر همدانی (درگذشته 1319 قمری)، رئیس فرقه شیخیه همدان، برخی انتسابات و اشتباهات را درباره تألیفات این دو در منابع پدید آورده است.^{۷۰}
5. تبیین جایگاه علامه بهاری در پژوهش‌های مهدوی نیازمند بررسی دقیق و عمیق آثار ایشان است و این خود نیازمند بحثی گسترده و مستقل است.

پی‌نوشت ها

---

* دانش‌آموخته حوزه علمیه قم.
۱. *اعیان الشیعة*، ج 3، ص 537.

- بنابر یادداشت فرزند علامه بهاری شیخ محمد حسین بهاری معروف به حجت‌الاسلامی در ابتدای یکی از آثار پدر، تولد وی در روز سی‌ام ذی‌الحجه سال 1275 در بهار همدان بوده است. (نک: میراث شهاب، تابستان 1377، ش 12، ص 67)
۲. اعیان الشیعة، ج 3، ص 537؛ دانش‌نامه جهان اسلام، ج 4، ص 719.
  ۳. دایرة المعارف تشیع، ج 3، ص 514.
  ۴. اعیان الشیعة، ج 3، ص 537.
  ۵. دانش‌نامه جهان اسلام، ج 4، ص 719.
  ۶. معارف الرجال، ج 1، ص 144.
  ۷. گنجینه دانش‌مندان، ج 7، ص 367.
  ۸. میراث شهاب، ش 12، ص 67؛ دایرة المعارف تشیع، ج 4، ص 514.
  ۹. اعیان الشیعة، ج 3، ص 537.
  ۱۰. نقباء البشر فی القرن الرابع عشر، ج 1، ص 201.
  ۱۱. اعیان الشیعة، ج 3، ص 537.
  ۱۲. میراث شهاب، ش 12، ص 67.
  ۱۳. دانش‌نامه جهان اسلام، ج 4، ص 720.
  ۱۴. دایرة المعارف تشیع، ج 4، ص 514.
  ۱۵. اعیان الشیعة، ج 3، ص 537.
  ۱۶. در در ایران، در 46 صفحه به صورت حروفی به چاپ رسیده است.
  ۱۷. نک: الذریعة، ذیل مدخل‌های معرفی شده.
  ۱۸. فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 235؛ میراث شهاب، ش 12، ص 70.
  ۱۹. فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 235 - 236.
  ۲۰. الذریعة، ج 2، ص 499؛ فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 237؛ میراث شهاب، ش 13، ص 5.
  ۲۱. فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 237.
  ۲۲. الذریعة، ج 1، ص 79؛ فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 202؛ میراث شهاب، ش 12، ص 74؛ ریحانة الادب، ج 5، ص 373.
  ۲۳. فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 202.
  ۲۴. همان، ص 204.
  ۲۵. الذریعة، ج 3، ص 109.
  ۲۶. فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 257 - 258.

۲۷. همان، ص 258 - 259.
۲۸. در برخی از منابع با ضبط «جابر سا» آمده است. (نک: معارف و معاریف، ج 4، ص 40)
۲۹. الذریعة، ج 5، ص 20 و ج 13، ص 370؛ میراث شهاب، ش 12، ص 70.
۳۰. فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 150 - 151.
۳۱. همان، ص 174.
۳۲. الذریعة، ج 10، ص 50 و ج 15، ص 308؛ فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 173 - 174؛ میراث شهاب، ش 13، ص 6.
۳۳. فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 173 - 174.
۳۴. الذریعة، ج 10، ص 51؛ میراث شهاب، ش 12، ص 70؛ معجم المؤلفین، ج 2، ص 92.
۳۵. فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 128 - 129.
۳۶. همان، ص 187.
۳۷. همان، ص 177.
۳۸. الذریعة، ج 10، ص 51؛ فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 129.
۳۹. فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 130 - 131.
۴۰. همان، ص 177 - 178.
۴۱. الذریعة، ج 15، ص 308؛ فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 173؛ میراث شهاب، ش 12، ص 71.
۴۲. فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 172 - 173.
۴۳. همان، ص 223.
۴۴. همان، ص 244؛ میراث شهاب، ش 12، ص 71.
۴۵. فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 224.
۴۶. همان، ص 243 - 244. با توجه به شباهت‌هایی که بین این نسخه و نسخه شماره 12351/1 وجود دارد، این نسخه نیز در این جا معرفی شد که در حقیقت نسخه دوم کتاب *علائم الظهور* است.
۴۷. فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 236؛ میراث شهاب، ش 13، ص 5.
۴۸. احتمالاً راجحاً باشد.
۴۹. فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 236.
۵۰. الذریعة، ج 24، ص 374؛ فهرست آیت الله مرعشی، ج 31، ص 186؛ میراث شهاب، ش 12، ص 71؛ معجم المؤلفین، ج 9، ص 92. این اثر با تحقیق محققان دارالتحقیق آستانه حضرت معصومه علیها السلام با استفاده از نسخه سوم این اثر (به خط مؤلف)، توسط انتشارات زائر در سال 1382 به چاپ رسیده است.

۵۱. فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 127 - 128. در برگ آغازین، یادداشتی از آیت‌الله حاج شیخ محمدحسین بهاری همدانی فرزند مؤلف در شوال 1373 ق به این مضمون آمده: «این نسخه را به آفاسیدفخرالدین بدهند تا در کاظمین به چاپ برساند»؛ ولی مشخص نیست آیا این اثر چاپ شده یا نه؟
۵۲. فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 186.
۵۳. این نسخه تاکنون در هیچ‌یک از فهرس چاپ شده آستانه معرفی نشده و احتمالاً در جلد سوم از فهرست جدید معرفی خواهد شد. (نک: کتاب النور فی الامام المستور، تحقیق و چاپ: آستانه حضرت معصومه علیها السلام، ص 28)
۵۴. الذریعة، ج 21، ص 378؛ فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 229؛ میراث شهاب، ش 12، ص 71.
۵۵. فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 229.
۵۶. الذریعة، ج 25، ص 46؛ فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 243؛ میراث شهاب، ش 12، ص 71.
۵۷. سوره علق، آیه 5.
۵۸. در قسمت کتاب‌شناسی فهرست آیت‌الله مرعشی، 8 شوال آمده، ولی در قسمت نسخه‌شناسی، 18 شوال ذکر شده است.
۵۹. فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 234 - 244.
۶۰. همان، ج 31، ص 245.
۶۱. اعیان الشیعة (بیروت: دارالتعارف)، ج 3، ص 537؛ میراث شهاب، ش 12، ص 67.
۶۲. فهرست آیت‌الله مرعشی، ج 31، ص 140 - 141.
۶۳. همان، ص 141.
۶۴. میراث شهاب، ش 12، ص 74؛ نقباء البشر فی القرن الرابع عشر، ج 1، ص 202.
۶۵. الذریعة، ج 5، ص 194.
۶۶. همان، ج 10، ص 218.
۶۷. همان، ص 230.
۶۸. نقباء البشر فی القرن الرابع عشر، ج 1، ص 203.
۶۹. همان، ص 202.
۷۰. دانش‌نامه جهان اسلام، ج 4، ص 720؛ دایرة المعارف تشیع، ج 3، ص 515.